International Journal of Advance and Applied Research (IJAAR)
Peer Reviewed **Bi-Monthly**

ISSN – 2347-7075
Vol. 1 No.3
Jan - Feb 2014

भारतातील नक्षलवादी चळवळ

प्रा. वसंत कृष्णा मोरे
सहा. प्राध्यापक
मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगांव
ता. वाळवा, जि. सांगली

प्रस्तावना -

नक्षलवाद हा दहशतवादाचाच एक प्रकार आहे. दहशतवादा प्रमाणेच देशाच्या एकतेला आणि एकसंधतेला बाधा निर्माण करणारी ही एक गंभीर समस्या आहे. आपल्या देशाच्या विविध भागात अनेक प्रकारची दहशतÖ¾ÖÖ¤ß क़त्ये घडून येत आहेत. अशा कृत्यामूळे देशाच्या अंतर्गत सुरक्षिततेचा प्रश्न निर्माण –ÖÖ»Ö»ÖÖ †ÖÆê. ¤ÆÎ¿ÖŸÖ¾ÖÖ¤ß घटनांमध्ये हजारो निष्पाप लोक बळी पडतात. वित्तहानी मोठया प्रमाणात घडून येते. अशा घटनांमूळे सर्वसामान्यांचा जगण्याचा हक्कच हिरावून घेतला जातो. अशा घटना म्हणजे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितते समोरील आव्हानेच आहेत. आजच्या आधूनिक काळात नक्षलवाद हे सुध्दा भारताच्या अंतर्गत सुरक्षितते समोरील एक फार मोठे आव्हान †ÖÆê.

†³µÖÖÃÖÖ“Öê ˆ§¿Ö -

नक्षलवाद हा दहशतवादाचा एक प्रकार आहे. या प्रकाराची निर्मिती कशी –ाली आणि त्याची सद्यस्थिती काय आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न प्रस्तूत लघूशोध निबंधातून करण्यात आला आहे.

नक्षलवादाचा उगम -

नक्षलवाद संघटना ही कम्युनिस्ट पक्षाचा क्रांतिकारक गट आहे. १९६७ मध्ये बंगालमधील नक्षलबारी खेडयात न्यायालयाच्या आदेशानुसार आपल्या मालकीच्या जमिनीचा ताबा घेवून ती कसताना एका शेतकऱ्या¾Ö¸ •Ö×´Öनदाराने हल्ला केला. त्याला प्रत्यूत्तर म्हणून या लहानशा खेडयात आदिवासीनी जमिनदारांविरोधात बÖ›ü पुकारले. नक्षलबारी या खेडयाच्या नावावरुन ही चळवळ पुढे नक्षलवाद म्हणून ओळखली जावू लागली. ¯ÖãœêüÆüß चळवळ देशाच्या विविध भागात वणव्याप्रामणे पसरली.

नक्षलबारीतील संथाल या आदिवासीनी जमिनदारांवर हल्ला करुन आपल्या जमिनी परत मिळविल्या व तिची मशागत करुन तिच्यावर आपला हक्क प्रस्थापित केला. तसेच गोदामात तांदळाचा साठा करुन ठेवलेल्यांच्या विरोधात निदर्शने केली. काही वेळा हा तांदळाचा साठा हस्तगत करुन रास्त भावाने तो सर्वसामान्यांना विकला जाई. अशावेळी हिंसक संघर्षाचे प्रसंग निर्माण होत.

चारु मुजुमदार आणि कनू संन्याल यांनी या चळवळीला जनतेच्या चळवळीचे स्वरुप देवून त्याचे नेतृत्वÖ केले. 'जर कुठे क्रांती हात असेल तर क्रांतिकारक पक्षाची आवश्यकता आहे' या माओच्या वचनानुसार २२ एप्रिल १९६९ साली भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी-लेनिनवादी) या संघटनेची स्थापना केली. ग्रामीण भागातील शेतकरी, शोषितवर्ग, आदिवासी, शेतमजुर, दलितवर्ग या सर्वांना एकत्र करुन गनिम युध्द आणि छुप्या लढयाच्या सहाय्याने सरंजामशाही नष्ट करणे, उच्चवर्गाचे व शासनाचे उच्चाटन करणे आणि अंतिमतः सर्व देशाला Ã¾ÖÖŸÖ¡Ö

करणे हे या संघटनेचे प्रमुख ध्येय होते. कारण शेतकरी आणि आदिवासी यांच्या दुःखाला व दारिद्र्याला तेच कारणीभूत होते. या संघटनेच्या स्थापनेचे चीनने स्वागत केले. तसेच इंग्लंड, श्रीलंका, अल्बानिया या ¤¿ÖÖŸÖß»Ö ´ÖÖŒÃÖ¾ÖÖ¤ß - लेनिनवादी गटांनी आपला पाठिंÖ²ÖÖ ¤¿Ö×¾Ö»ÖÖ.

नक्षलवादाचा वाढता विस्तार -

चारु मुजुमदारला माओची विचारसरणी प्रिय होती. त्याने मार्क्सवाद लेनिनवाद या विषयावर आठ लेख लिहिले होते. तेच लेख नक्षलवादी चळवळीची मार्गदर्शक तत्वे मानली गेली. माओच्या तत्व-ज्ञानावर आणि विचारसरणीवर आधारलेल्या या चळवळीला स्थापनेनंतर सुरुवातीच्या काळात वेगाने प्रसिध्दी मिळत ग»Öß. ³ÖÖ¸üŸÖßµÖ कम्युनिस्ट पार्टी आणि त्या अंतर्गत गटांनी अत्यंत बेताचा विकास -ाालेल्या भारताच्या मध्यवर्ती भागात आपला विस्तार मोठया प्रमाणात केला. यामध्ये बिहार, -ाारखंड, छत्तीसगड, मध्यप्रदेश, पूर्व महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, तेलंगण व ओरिसाचा पश्चिम भाग यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो.

देशाच्या प्रत्येक भागात असंतोषाची परिस्थिती निर्माण -ााली असून त्याचा कधीही उद्रेक होवू शकतो असे चारु यांचे म्हणणे होते. याची प्रचिती आंध्र प्रदेशातील श्रीकाकुलम, पश्चिम बंगालमधील देब्रा, गोपी, बल्लवपूर, बिहारच्या मुशाहिरी, उत्तर प्रदेशच्या लखमापूर जिल्हयातील पालिया येथे आली. १९७० च्या मध्यापासून १९71 “µÖÖ मध्यापर्यंत नक्षलवाद्यांच्या हिंसाचाराने टोक गाठले. या काळात हिंसाचाराची चार हजार प्रकरणे नोंदविली गेली. त्यामध्ये पश्चिम बंगाल (३५००), बिहार (२२०) आणि आंध्रप्रदेश (७०) यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. यातून विविध राजकीय पक्ष आणि सरकार यांनी देशाच्या लोकशाही व्यवस्थेला हानी पोहोचविणारी नवी शक्ती म्हणून या चळवळीची दखल घेतली.

चळवळीचे पुनरुज्जीवन -

नक्षलवादी चळवळीचा सर्वाधिक प्रभाव असणाऱ्या पश्चिम बंगाल, बिहार आणि ओरिसाच्याÖ सीमेलगतच्या भागात केंद्र सरकारने लष्कर आणि पोलिसांच्या मदतीने संयुक्त मोहिम राबविली 'ऑपरेशन स्टिपलचेस' या गोपनीय नावाने १ जुलै ते १५ ऑगस्ट १९७१ मध्ये ही मोहिम राबविण्यात आली. या मोहिमेतून अपेक्षित परिणाम साध्य -ााला व जनतेच्या मनातही प्रशासनाबद्दल विश्वास निर्माण -ााला. या कारवाईमुळे या भागातील नक्षलवाद्यांची संघटनात्मक कार्यप्रणाली उध्वस्त -ााली. तसेच कोलकत्ता पोलिसांच्या गुप्तहेरांनी चारु मुजुमदार यांना १६ जुलै, १९७२ रोजी अटक केली. त्यानंतर काही दिवसातच त्यांचे निधन -ााले. त्यांच्या निधनाने नक्षलवादी चळवळीचे विविध तुकडे पडत गेले.

चारु मुजुमदार यांचे कट्टर शिष्य कोंडापल्ली सीतारामय्या यांनी १९८० साली आंध्र प्रदेशात स्थापन केलेल्या 'पीपल्स वॉर ग्रुपने' या चळवळीला उर्जितावस्था प्राप्त करुन दिली. आंध्र प्रदेशात या ग्रुपने उत्कृष्ट संघटना उभी करुन अनेक गनिमी पथके तयार (Guirilla squads) केली. त्यांना '›ÖÖ»Ö´ÖÖ' असे संबोधले जाते. जमिनीचे पुनर्वाटप, शेतमजूरांना किमान वेतन, लोक अदालती, व्याजदराची योग्य आकारणी, सरकारी संपत्तीचे नुकसान करणे, पोलिस व सैनिकांवर हल्ले करणे, सरकारी अधिकाऱ्यांचे अपहरण करणे असे या संघटनेचे कार्यक्रम होतÖ. पीपल्स वॉर ग्रुपची विचारसरणी अधिक प्रेरणादायी व स्विकारार्ह करण्यामध्ये या ग्रुपच्या सांस्कृतिक ×वभागातील जन नाट्य मंडळी या क्रांतिकारक लेखकांचा फार मोठा हातभार लागला आहे. यातील गुम्मड्डी विठ्ठलराव उर्फ 'गदर' हे प्रमुख प्रेरणास्थान होते. त्यांनी आपल्या शाहिरी कवनांच्या माध्यमातून ही विचारसरणी लोकांपर्यंत पोहोचवली.

आपल्या अटकेतील सहकाऱ्यांच्या सुटकेसाठी आणि आपले हेतू साध्य करण्यासाठी अपहरणासारख्या साधनांचा वापर पीपल्स वॉर ग्रुपकडून नेहमीच केला जात असे. राजमुंद्री तुरुंगातील आठ नक्षलवाद्यांची सुटका करण्यासाठी सहा सनदी अधिकाऱ्यांचे अपहरण डिसेंबर १९८७ मध्ये करण्यात आले. राज्य सरकारने याबाबती सावध पवित्रा घेत नक्षलवाद्यांना सोडून दिल्यावर या अधिकाऱ्यांची सुटका करण्यात आली. या वाढत्या कारवाया पाहून १९९२ पासून माओवादी गटावर 'आंध्रप्रदेश सेक्युरिटी ॲक्ट' या कायद्यान्वये बंदी घालण्यात आली. याचवेळी निमलष्करी दलाच्या मदतीने पोलिसांनी राबवलिल्या विशेष मोहिमेत २४८ नक्षलवादी मारले गेले. तर कोंडापल्ली सीतारामय्या आणि इतर प्रमुख नक्षलवाद्यासह ३४३४ कार्यकर्त्यांना अटक करण्यात आली. पण या मोहिमेत –ालेली जिवीत व वित्तहानी विचारात घेवून ही मोहिम काही काळ स्थगित करण्यात आली व नक्षलवादी गटांना वाटाघाटी करण्यासाठी आमंत्रण दिले. पीपल्स वॉर ग्रुपने ही त्याला संमत्ती दिली. पण चार दिवसांच्या प्रदिर्घ आणि सखोल चर्चेनंतरही हा प्रश्न अनिर्णित राहिला.

बिहारमध्ये १९७० साली बहारगोर येथे स्थापन –ालेली माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर (M.C.C.) ही आणखी एक नक्षलवादी संघटना हिंसाचाराच्या घटना घडवून आणत होती. बिहारच्या मध्यवर्ती भागातील स¾Ö ×•Ö»ÆµÖÖŸÖ µÖÖ संघटनेचे जाळे पसरले होते. १९८७ ते १९९२ या कालावधीत गया, छत्रा आणि औरंगाबाद जिल्हयात हिंसाचÖÖ¸Ö“µÖÖ विविध घटनांत ७९ लोकांना ठार मारण्यात आले. माओवादी सेंटरकडून न्यायदानासाठी लोक न्यायालये भरविली जात असत. यातील निकाल –टपट दिले जातात व त्यांची अंमलबजावणीही कठोरपणे केली जाते. पोलिस खात्याच्या गुप्त अहवालानुसार १९९६-९७ मध्ये या न्यायालयाच्या शिक्षेनुसार ८३ अपराध्यांना फाशी देण्यात आली.

“ÖÔ¾ÖÔß“Öß ÃÖª¸ÛÃ£ÖŸÖß -

या चळवळीची सद्यस्थिती म्हणजे तिसरा टप्पा म्हणून संबोधले जाते. याची सुरुवात पीपल्स वॉर ग्रुपन २००१ साली आयोजित केलेल्या नवव्या कॉंग्रेसपासून होते. यामध्ये जनतेच्या गनिमी सैन्याला अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे देवून लष्करीकरण करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. तसेच याच काळात नऊ नक्षलवादी राज्ये व श्रीलंका आणि नेपाळमधील नक्षलवादी गटांनी एकत्र येवून The Co-ordinating Committee of Parties and Organisations ही मध्यवर्ती संघटना स्थापन केली. दक्षिण आशियात नक्षलवादी चळवळीचा आणि तिच्या तत्व–ानाचा प्रचार व प्रसार करणे हा या पाठीमागचा उद्देश आहे

¤¿ÖÖ“µÖÖ अंतर्गत सुरक्षेला नक्षलवाद हा फार मोठा धोका असल्याचे प्रतिपादन पंतप्रधानानी केले आहे. इन्स्टिटयूट ऑफ कॉन्फ्लिक्ट मॅनेजमेंटच्या अंदाजानुसार ही चळवळ १४ राज्यातील १६५ जिल्हयात पसरली आÆ. ´ÖÖ¡Ö गृह खात्याचा अंदाज यापेक्षा कमी आहे. नक्षलवाद्यांना अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे , स्फोटके आणि प्रगत संदेशवहन यंत्रे वापरण्याचे तंत्र–ान प्राप्त –ाल्याने हिंसाचार घडविण्याची त्यांची क्षमता वाढली आहे. आज या चळवळीकडे ६५०० एके ४७ रायफली आणि एसएलआर प्रकारच्या रायफली असल्याचे बोलले जाते. २००४ मध्ये घडून आलेल्या पीपल्स वॉर ग्रुप आणि माओवादी कम्युनिस्ट सेंटर यांच्या एकत्रीकरणामुळे या चळवळीचा पाया अधिकच ´Ö•Ö²ÖæŸÖ –ाला आहे. या गटाने स्वतःची भारतातील क्रांतिकारी गट अशी ओळख करुन दिली आहे.

नक्षलवादी गटाने इतर जहालवादी गटांशी प्रस्थापित केलेल्या संबंधामुळे ही समस्या अधिक गुंतागुंतß“Öß – ाली आहे. तामिळी वाघांकडून पीपल्स वॉर ग्रुपच्या सदस्यांना शस्त्रास्त्र चालविण्याचे आणि स्फोटके हाताळण्याचे प्रशिक्षण मिळत असल्याचे संकेत मिळाले आहेत. तसेच नॅशनल सोशॅलिस्ट कौन्शिल ऑफ नागालॅंड (नागÖ»Ö›ी राष्ट्रीय सामाजिक परिषद) या संघटनेसोबत एकमेकांना सहकार्य करण्याबाबत करार –ÖÖ»Ö †ÖÆê. µÖÖ×¿ÖÖ¾ÖÖµÖ कम्युनिस्ट पार्टीतील काही गटांना युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम (उल्फा) कडून प्रशिक्षण मिळाल †ÖÆêŸÖ.

तसेच भारतीय माओवादी कम्युनिस्ट पक्षाने नेपाळी माओवादी कम्युनिस्ट पक्षासोबत धोरणात्मक बाबीवर युती केली †ÖÆê.

¸üÖ•µÖÖ´Ö¬ÖÖß»Ö ¯Ö×¸üÛÃ£ÖÖŸÖß :

1 †Ö¬Ö¯ÖÏ¤êü¿Ö -

हा भाग देशातील डाव्या जहाल गटांचा केंद्रबिंदू म्हणून ओळखला जातो. जनतेची राजकीय शक्ती वाढविणे आणि केंद्र व राज्य सरकारने ही चळवळ दडपण्यासाठी चालविलेले प्रयत्न हाणून पाडण्यासाठी पीपल्स ¾ÖÖ¸ü ग्रुपने जनतेची गनिमी लढाऊ पथके २००० मध्ये स्थापन केली. आंध्र प्रदेशचे मुख्यमंत्री एन. चंद्राबाबू नायडू हे एक कार्यक्रम आटोपून चित्तोर जिल्ह्यातील तिरुपती ते तिरुमला जंगलमार्गाने येत असताना १ ऑक्टोबर २००३ ¸üÖ•Öß पीपल्स वॉर ग्रुपने भयंकर हल्ला केला. या मार्गावर पेरलेल्या भू -सुरुंगाने मुख्यमंत्र्यांची गाडी उडविली. पण बुलेटप्रुफ कवच्यामुळे मुख्यमंत्री बचावले. यानंतर नक्षलवाद्यांबरोबर शांती चर्चा आयोजित केली. या चर्चेच्या तीन ±úê¸µÖÖ –ााल्या तरी या समस्येवर काही ठोस निर्णय –ााले नाहीत. †ÖŒ™üÖê²Ö¸ü 2004 ´Ö¬µÖê Æü¸üÖ²ÖÖ¤ü µÖê£Öê –ÖÖ»Ö¾Ö»µÖÖ चर्चेतूनही काही निष्पन्न –ााले नाही. पुढे १५ ऑगस्ट २००५ मध्ये काँग्रेस आमदार नरसी रेड्डी यांच्यासह इतर आठ जणांची मेहबूबनगर येथे हत्या करण्यात आली. त्यामुळे शांती प्रक्रिया तात्काळ थांबवून सरकारने माओवादी कम्युनिस्ट पक्षासह इतर संबंधित संघटनावर पुन्हा एकदा बंदी घातली.

२ बिहार आणि –ाारखंड -

बिहारमध्ये नक्षलवादी चळवळ जातीय विद्वेष आणि शत्रुत्वावर आधारलेली आहे. जानेवारी २००५ मध्ये एका पोलिस जीपचा स्फोट घडवून एका पोलिस अधिक्षकासह त्यांच्या सहा पोलिस सहकाऱ्यांना ŠÖ¸ü मारण्यात आले. १५ नोव्हेंबर २००० रोजी बिहार पासून –ाारखंड अलग –ााल्यानंतर MCC ने –ाारखंडला आपले लक्ष्य केले. –ाारखंडच्या २२ पैकी १५ जिल्ह्यात नक्षलवाद सक्रिय असून पोलिस आणि निमलष्करी दलाचे जवान हे नक्षलवाद्यांचे मुख्य लक्ष्य आहे.

३ मध्य प्रदेश आणि छत्तीसगड -

नोव्हेंबर २००० मध्ये मध्य प्रदेशचे विभाजन –ााल्यानंतर नक्षलवादी कारवाया बालाघाट, मंडला, दिंडोरी आणि सोधी या जिल्ह्यापुरत्या मर्यादित राहिल्या आहेत. पीपल्स वॉर ग्रुपच्या नेत्यांवर –ÖÖ»Ö»µÖÖ हल्याचा निषेध म्हणून नक्षलवाद्यांनी मध्यप्रदेशचे परिवहन मंत्री लखीराम कावरे यांची १५ डिसेंबर १९९९ रोजी हत्या केú»Öß.

छत्तीसगड मध्ये बस्तर विभाग आणि राजनांदगाव, सरगुजा आणि जशपूर या जिल्हयांमध्ये नक्ष»Ö¾ÖÖ¤üß कारवाया केंद्रीत –ÖÖ»µÖÖ †ÖÆêüŸÖ. 'ÃÖ»Ö¾ÖÖ •Ö›ãü´Ö' (शांती प्रक्रिया) कडून आदिवासींचे मतपरिवर्तन करण्यासाठी चाललेल्या राज्य सरकारच्या प्रयत्नांना नक्षलवाद्यांकडून जोरदार विरोध होत होता. प्रसंगी जुडूमच्या कार्यकर्त्यांची हत्या केली जात आहे. नक्षलवाद्यांनी १६ जुलै २००६ रोजी दांतेवाडा जिल्ह्यात मोठे हत्याकांड घडवून आणलê. नक्षलवादामुळे आदिवासी विकासापासून वंचित राहिले आहेत हे लक्षात आल्यावर आपली सत्ता नसतानाही काँग्रेसचे नेते महेंद्र कर्मा यांनी नक्षलवादी चळवळी विरुध्द आवाज उठविला. कारण ते स्वतः आदिवासी ÆüÖêŸÖê. स्थानिक आदिवासींच्या प्रश्नांची त्यांना जाण होती. या विरोधामुळेच छत्तीसगड मधील अतिशय मागास अशा बस्तर भागात काँग्रेसने आयोजित केलेल्या परिवर्तन यात्रेवर २५ मे, २०१३ रोजी नक्षलवाद्यांनी हल्ला केला. या Æü»»µÖÖŸÖ काँग्रेसचे नेते महेंद्र कर्मा यांच्यासह २९ जणांची हत्या करण्यात आली.

४ पश्चिम बंगाल -

या राज्यात राबविण्यात आलेल्या 'ऑपरेशन बरगा' या मोहिमेमुळे इतर राज्यांच्या तुलनेत नक्षलवादी हिंसाचाराचे प्रमाण कमी आहे. या योजनेअंतर्गत ११ लाख एकर शेतजमिनीचे तुकडे पाडून भागीदारीत शेती करण्याची कायम परवानगी देण्यात आली. तसेच १.३७ लाख एकर अतिरिक्त आणि बेवारस जमिन सरकारने ताब्यात घेवून ती २५ लाख भूमिहीन व अल्पभूधारकांना कसायला दिली. या भू क्रांतीने ग्रामीण श्रीमंत ही नवी संकल्पना उदयास आली. त्यामुळे या भागातील बडया जमिनदारांच्या सामाजिक आणि राजकßµö शक्तीचे खच्चीकरण –ााले. मिदनापूर, बंकुरा आणि पुरुलिया जिल्हयात काही अंशी नक्षली कारवाया सुरु आहेत.

5 ‡Ÿö¸¡ ¸ö•µö -

ओरिसात एमसीसीने उत्तरेकडील भागात तर पीपल्स वॉर ग्रुपने दक्षिणेकडील जिल्हयात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले आहे. उत्तर प्रदेशातील सोनभद्र, गोरखपूर, गा–ियाबाद, बालिया, चंडौली आणि मि–öö¯ö¸¡ µöö पूर्वेकडील भागात नक्षलवादी कारवायांचा प्रभाव दिसून येतो. नोव्हेंबर २००४ मध्ये नक्षलवाद्यांनी चंडö»ößҵöö वनविभागात भू सुरुंगाचा स्फोट करुन एक पोलिस जीप उडवून दिली. या स्फोटात चार पोलिसांसह १७ जण ठार –ााले. महाराष्ट्रात गडचिरोली हा सर्वात नक्षलप्रभावी जिल्हा असून चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया आणि ना¤¡>¡ µöö जिल्ह्यातही नक्षलवादी कारवाया सुरु आहेत. कर्नाटक सरकारने आदिवासींना जंगलाबाहेर काढण्याचा निर्णय घेतल्यानंतर कुद्रेमुख भागात नक्षलवादी चळवळ सक्रिय –ााली. फेब्रुवारी २००५ मध्ये नक्षलवाद्यांनी कर्नाटक राज्य राखीव पोलिस दलाच्या सहा पोलिसांना तुमकूर जिल्ह्यात ठार केले.

Ãö´öö¸¡ö¯ö :

नक्षलवादी चळवळ ज्या कारणामुळे सुरु –ााली त्या गोष्टी आजही अस्तित्वात आहेत. देशातील दारिद्रयाचे प्रमाण धक्कादायक आहे. बेरोजगारीच्या प्रमाणात दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. जमिन सुधारणेकडे अजुनही दुर्लक्ष आहे. ग्रामीण आणि दुर्गम भागात प्रशासन म्हणाव्या तितक्या प्रमाणात कार्यरत नाही. सरकारने या समस्येचा सामना करण्यासाठी १४ कलमी कार्यक्रम तयार केला आहे. पण त्याच्या अंमलबजावणीकडे जाणीवपूर्वकरित्या लक्ष द्यावे लागेल. आदिवासी आणि मागास भागात पायाभूत सुविधा निर्माण करणे गरजेचे आहे. बेरोजगार तरुणांना रोजगार ˆ¯ö»ö²ना करुन देणे आवश्यक आहे. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाकडे जाणिवपूर्वकरित्या लक्ष देणे गरजेचे आहे. आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण करणे महत्वाचे आहे. यासाठी शासनाने विविध पातळयांवर विकास योजना सुरु केल्या आहेत. पण त्यांची अंमलबजावणी योग्यरितीने होते आहे की नाही याचे परीक्षण करणे महत्वाच †öÆ.

Ãö¤¡³ö Ãö“öß -

१. प्रा. म.न.उदगावकर २००७ : एकविसाव्या शतकातील दहशतवाद, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
२. प्रकाश सिंग 2007 : भारतातील नक्षलवादी चळवळ, योजना मासिक वर्ष ३४, अंक - 7
३. साप्ताहिक सकाळ : ८ जून २०१३ व १४ जून, २०१३,
4. http://esdindia.org